

## מצוות כתיבת ספר תורה של יחיד ושל מלך

בשולחן ערוך יורה דעה סימן ע"ד זה לשונו: שכר מצוות כתיבת ספר תורה, ובו ב' סעיפים.

עד כאן הכותרת לסימן זה, וצריך עיון, שבכל הסימן לא נזכר כלום מן השכר שבו יוכח אדם שישתדל לקיים את המצווה הזאת. ובסעיף א' הוא כותב וזה לשונו: מצוות עשה על כל איש מישראל לכתוב לו ספר תורה, ואפילו הניחו לו אבותיו ספר תורה מצווה לכתוב לו משלו, ואינו רשאי למוכרו אפילו יש לו הרבה ספרי תורה... עד כאן. אבל בטור (מובא בט"ז) מוסיף וזה לשונו: ומאוד צריך לחזר אחריה, דאמר רבי יהושע בן לוי, הלוקח ספר תורה מן השוק כחוטף מצווה מן השוק. כתבו או שהגיה בו אפילו אות אחת, כאילו קיבלו מהר סיני. ומתוך שמרן כתב בכותרת 'שכר מצוות כתיבת ספר תורה', נוכל אולי להניח שיש כאן חסרון בסגנון עברי, ושגם הוא הוסיף דברים אלה בשולחן ערוך שלו, אלא שבדפוס הם הושמטו בטעות, וצריך עיון.

זה לשון הרמב"ם בהלכות ספר תורה (פרק ז, א): מצוות עשה על כל איש ואיש מישראל לכתוב ספר תורה לעצמו, שנאמר "ועתה כתבו לכם את השירה", כלומר כתבו לכם תורה שיש בה שירה זו, לפי שאין כותבים את התורה פרשיות פרשיות, עד כאן. והקשה בשאגת אריה (סימן ל"ד), דלפי מה שאומר כאן הרמב"ם, שההוכחה שהמצווה היא לכתוב את כל התורה היא, מפני שאין לכתוב את התורה פרשיות פרשיות, אם כן כיוון שמותר לכתוב חומש שלם, אולי נאמר שכדי לקיים את המצווה, מספיק שנכתוב את ספר דברים, שבו כתובה השירה, ומניין שהמצווה היא לכתוב את כל התורה כולה? וה'שאגת אריה' משאיר את הקושיה הזאת ב'צריך עיון'.

ולכאורה יש לשאול עוד יותר מזה, שהתורה ציוותה לכתוב ארבע פרשיות שבתפילין ושתי פרשיות המזוזה, ולעת הצורך ציוותה גם לכתוב פרשת סוטה, ומתוך שכך היא המצווה, לא חל כאן האיסור שלא לכתוב את התורה פרשיות פרשיות, ולמה לא נאמר גם במצווה לכתוב את השירה, שמכיוון שכך היא המצווה, הרי שבזה ניתנה גם הרשות לכתוב אותה כפרשה לבדה, ואילו האיסור שלא לכתוב תורה פרשיות פרשיות, הוא רק על מי שכותב אותה לשם צורך לימודה?

ובתחילה רצה, ה'שאגת אריה' לתרץ את הקושיה שלו, למה לא לכתוב לצורך השירה רק את ספר דברים, על פי מה שנאמר בגמרא נדרים (לח.), וזה לשונו: אמר רבי יוסי ברבי חנינא, לא ניתנה תורה אלא למשה ולזרעו, שנאמר "כתוב לך... פסל לך ופריך שם בגמרא "ועתה כתבו לכם את השירה הזאת, ולמדה את בני ישראל שימה בפהם" (הנה כתוב כאן 'לכם' ובכל זאת נאמר אחרי זה 'למדה את בני ישראל'), ודוחה הגמרא שכאן שציוותה על מצוות הכתיבה, הטילה אמנם את המצווה על כל ישראל, והכוונה היא רק על השירה, אבל שאר התורה שניתנה ללימוד בלבד, אולי ניתנה רק למשה? ושוב פריך מסיפא דקרא "למען תהיה לי השירה הזאת לעד בבני ישראל, ומסיק - אלא פלפולא בעלמא (כלומר שרבי יהושע בן לוי רצה רק לומר שפלפולא דאורייתא ניתן למשה

ולזרעו בלבד, אבל עיקרה של תורה ניתן גם בתחילה לכל ישראל). ופירש הר"ן, וזה לשונו: 'למען תהיה לי השירה הזאת לעד', ואי שירה לבדה קאמר, מאי סהדותא איכא? עד כאן. כלומר סיפא דקרא 'למען תהיה לי לעד' מגלה על רישא דקרא 'ועתה כתבו לכם את השירה', דלאו שירה בלחוד קאמר להם לישראל, אלא מכל התורה כולה מיירי, ושמע מינה דכל התורה הווי בכלל' כתבו לכם את השירה הזאת'.

אבל אפשר לומר, שאין זו ראייה, שישראל מצווים לכתוב להם את כל התורה שעליה השירה תעיד, שכבר פירש שם הרא"ש: 'למען תהיה לי וגו' - ואם לא ניתנה להם תורה אלא זו השירה, על מה תעיד? עד כאן. ומכאן אמנם ראייה שכל התורה ניתנה לישראל, ולא ניתנה למשה בלבד, אבל מניין לנו שניצטוו גם לכתוב את כולה, שמא ניתנה להם רק ללמוד אותה כתורה שבעל פה בלבד, והשירה הכתובה תעיד עליהם שכך עשו ושכך קיימו אותה, אבל מצוות כתיבה אולי נאמרה על השירה בלבד. ואי מפני שאין כותבים את התורה פרשיות פרשיות, יכתבו רק את ספר משנה תורה, וזה יספיק להם, ומנא לן שהמצווה מחייבת אותנו לכתוב את כל התורה? ומסיים ה'שאגת אריה' ב'צריך עיון'.

והנה ודאי משמע שהכוונה בגמרא היא שהשירה תעיד על מה שכתוב בתורה במפורש, היינו על התורה שבכתב, ולא על מה שלא נכתב במפורש, כלומר הפירושים שנותנת התורה שבעל פה על פי המידות שהתורה נדרשת בהם, וזהו מה שהגמרא קוראת במסקנה 'פלפולא בעלמא', ושואמרים לנו על זה שהוא ניתן למשה ולזרעו בלבד, (או על פי שמסקנה זו של הגמרא תמוהה מאוד בעינינו, שהרי על כגון זה אמרו קדמונינו ש'אין אומה זאת אומה אלא בתורותיה - שתי התורות, התורה שבכתב והתורה שבעל פה'). ולפי זה אין אני בעניות ממה שנאמר להם, שהשירה תעיד שקיימו כל מה שכתוב בה, מזה גם יוצא ברור, שהמצווה היא לכתוב את כל חמישה חומשי תורה, כדי שכל אחד יוכל ללמוד את הכל ושיוכל לקיים על פיה את הכל. ושמא תאמר יכתבוה שני שותפים פרשיות פרשיות ויחלקוה ביניהם, וכשיגמרו כל אחד ללמוד את מה שיש בידו יחליפו ביניהם, וכך ילמדו תמיד לסירוגין. על זה משיב הרמב"ם, שזה אי אפשר, מפני שאסור לכתוב את התורה פרשיות פרשיות והיא צריכה להיות מחוברת ותפורה ושלימה. ואמנם גם אפשר לכתוב ספר דברים בנפרד, אבל הלא צריך כל אחד ללמוד את כל התורה כדי שיוכל גם לקיים את כל התורה. וכדי שהשירה תוכל להעיד על קיומה של התורה היא צריכה להיות חלק מן התורה, אך אילו היה אפשר לכתוב את התורה פרשיות פרשיות, וכל פרשה בנפרד יש לה גם כן קדושת ספר תורה ומעמד של חלק מספר תורה, אפשר היה שהשירה כשהיא כתובה כפרשה לעצמה תעיד גם על כל שאר הפרשיות, אבל עתה שלא ניתן לכתוב פרשיות נפרדות אין לפרשה אחת קדושה של ספר תורה, ואילו היתה השירה נכתבת בנפרד היתה לה אמנם קדושה של מצוות 'השירה', כמו שיש לפרשיות של תפילין ומזוזה קדושת מצוותן אבל לא היתה השירה הזאת יכולה להיות עד על קיום ה'תורה'. מעתה גם לא תוכל השירה להיות עד על קיום כל התורה, אם לא היתה מחוברת בכרך אחד אל כל התורה כולה, כי ספר דברים שאינו מחובר אל כל ארבעה הספרים האחרים, גם הוא אין לו אותה

הקדושה של ספר התורה, ואז יכלה השירה להעיד רק על קיום כל מה שכתוב בספר דברים בלבד. זה נראה ביאור דברי הרמב"ם, אף על פי שלפי זה נראה שהוא קיצר במעט את ניסוח דבריו.

עוד נראה לומר שמעיקר הדין אולי גם חומשים בודדים אין לכתוב, גם לטעמא דתורה חתומה ניתנה, וגם לטעמא דכיוון דאידבק אידבק, שהרי שני הטעמים נאמרו על כל התורה, וראיה לדבר שאין לחומש בודד קדושת ספר תורה. אלא שכבר בדורות קדומים התירו לכתוב ספר ספר משום 'עת לעשות לה', ומזה למדו אחרי כן להתיר גם לכתוב ספר אפטרטא, ושוב חזרו להתיר לכתוב לתינוק מגילה להתלמד למאן וסבירא ליה, והלל ופסוקי דזמרא, וכדאיתא בספרי פרשיות, והואיל ומעיקר הדין גם אין לכתוב ספר אחד שלם, יפה שמעין שהמצווה היא לכתוב את כל התורה כולה.

והנה עצם הדבר הזה, שאסור לכתוב את התורה פרשיות פרשיות צריך הסבר. והגמרא אומרת הטעם משום הואיל דאידבק אידבק, וזה לשון רש"י: לפי שאין כותבין - ואפילו למאן דאמר מגילה מגילה ניתנה, כיוון דאידבק אידבק, עד כאן לשון רש"י. ולכאורה קשיא, והלא אדם לומד דברי תורה פסוק פסוק ופרשה פרשה, ואם כן כיוון שתכלית כתיבת ספר תורה היא שילמד מתוכו, למה לא נאמר, יכתוב פסוק פסוק ופרשה פרשה, וכמו שיכתוב אותה כך גם ילמד אותה, פסוק אחרי פסוק ופרשה אחרי פרשה? וצריך לומר, כיוון שכל הפרשיות קשורות ואחוזות פרשה אחת בשניה, והרבה הלכות נלמדות מסמיכות הפרשיות, שגם אותן צריך ללמוד, ואם יהיו בידו מגילות מגילות נפרדות שאינן מחוברות, לא יוכל לדעת אותן ההלכות, על כן חייבות כל המגילות שבידו להיות מחוברות אחת לאחת וסדורות לפי הסדר שקבע להן נותן התורה. ולפיכך צריך גם לומר, שבתחילה כשנצטווה משה לכתוב כל מגילה לעצמה, עוד לא הגיעה זמנן של אותן ההלכות הרמוזות על ידי סמיכות פרשה לזו שלפניה ולזו שלאחריה, ורק אחרי שנתחברה כל התורה כולה הובנו גם כל הדברים הרמוזים על ידי סמיכות הפרשיות, ולפיכך אין התורה שלימה, אם היא לא תהיה מחוברת מתחילת ספר בראשית עד סוף ספר דברים.

כמו שצריך לחבר פרשה אחת לשניה כדי שנוכל ללמוד את כל מה שניתן ללמוד בהיקש מפרשה אחת לחברתה, כך אנו צריכים גם ללמוד מספר אחד לשני, שהרי דברי תורה עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר, והרבה מצוות נאמרות ונלמדות חלקן בספר זה וחלקן בספר שני. הנה במצוות כיבוד אב ואם הקדימה התורה את האב לאם - וזה בספר שמות, ובמצוות יראה הקדימה התורה את האם לאב - וזה בספר ויקרא, ללמדך ששניהם שקולים (כריתות כח). או כגון "מכה איש ומת מות יומת" הכתוב בספר שמות "ואיש כי יכה כל נפש אדם" הכתוב בספר ויקרא, מה שהחסיר פסוק זה השלים פסוק זה ומה שהחסיר זה השלים זה (רש"י שמות כא, יב), וכן רבים מאוד.

מתוך כל האמור כאן אמנם מוסבר עיקרו של דבר, אבל נראה שלשון הרמב"ם קצר מאוד. שמובן מדבריו שבמה שהתורה מצווה לכתוב את השירה, כאילו אמרה במפורש שיש לכתוב את התורה שיש בה השירה, וזה מפני שאי אפשר לכתוב את השירה כפרשה נפרדת, שהרי אסור לכתוב פרשיות פרשיות. לפי דברינו נראה שהיה טוב יותר לומר, שאסור לכתוב את התורה פרשיות

פרשיות נפרדות, כי אין התורה שלימה כל זמן שפרשיותיה כתובות בנפרד, ומתוך שמטרת השירה היא שתעיד על לימוד כל התורה ועל קיום כולה, לכן היא צריכה להיכתב יחד עם התורה ומחוברת אליה. ואם זהו הפירוש הנכון בדברי הרמב"ם, נצטרך לומר שהוא סמך על הלומד שיבין מעצמו מתוך דבריו שזהו טעם האיסור שלא לכתוב פרשיות פרשיות.

וכך נראה גם לפרש את דברי ה'אשכול'. וזה לשונו: ואמרינן בפרק כהן גדול (סנהדרין כא:): אמר רבא, אף על פי שהניחו לו אבותיו ספר תורה, מצווה לכתוב משלו, שנאמר "ועתה כתבו לכם את השירה הזאת", כלומר כיוון דמסיים "ולמדה את בני ישראל שימה בפייהם, למען תהיה השירה הזאת לעד בבני ישראל", וכיוון שצריך לכתוב העדות, מכל שכן צריך לכתוב על מה באה העדות, דהיינו כל התורה כולה, עד כאן לשונו. וגם בלשונו יש קיצור מה, שיש להוסיף, שהרי השירה באה להעיד שלמדו וקיימו, ועל כן ודאי כוונתה, שיכתבו את כל התורה וילמדו את כולה ויקיימו את כולה.

ולפי עניות דעתי, עוד יש לתמוה מאוד על רבנו הגדול ה'שאגת אריה', שהרי מפורש הוזכרו בתוך השירה כל חמישה חומשי תורה, ומסתמא הוזכרו בה, כדי שנבין שעל קיום כל חמישה החומשים נקראה השירה להעיד. "בהנחל עליון גויים, בהפרידו בני אדם, יצב גבולות עמים למספר בני ישראל" - היינו הנאמר על דור הפלגה, "ימצאהו בארץ מדבר, ובתהו ילל ישימון" - הנאמר על מתן תורה בספר שמות, "יסובבנהו" - על המדובר בדגלים בספר במדבר, "יבוננהו" - כל ספר ויקרא, תורת כהנים, "ויאמר אסתירה פני מהם, אראה מה אחריתם" - פה מרומזים התוכחות שבספר ויקרא ובספר דברים, "כי ידין ה' עמו ועל עבדיו יתנחם" - כאן יש רמז ברור לנחמות שאחרי דברי התוכחות האלה. ותמוה מאוד שה'שאגת אריה' יעלים עיניו המאירות מכל זה.

עוד יש לומר על פי הגמרא נדרים (פא.): שאין מברכים בתורה תחילה, ופירש הר"ן בשם רבנו יונה, וזה לשונו: עוסקים היו בתורה תמיד... עד שפירשו הקב"ה בעצמו שהוא יודע מעמקי הלב, שלא היו מברכים בתורה תחילה, כלומר שלא היתה התורה חשובה בעיניהם כל כך, שיהא חשוב לברך עליה, שלא היו עוסקים בה לשמה, ומתוך כך היו מזלזלים בברכתה, והיינו 'לא הלכו בה' כלומר בכוונתה ולשמה, עד כאן. והנה על מי שעוסק בתורה לשמה, אומרת המשנה (אבות פרק ו): ומגלים לו רזי תורה, ונעשה כמעין המתגבר וכנהר שאינו פוסק, עד כאן. לפיכך מי שלומד מתוך חומש אחד, כיוון שאין בו קדושתו של ספר תורה שלם, אין מתגלה לו כל מה שיתגלה למי שילמד מספר תורה שלם, שבו יש קדושת ספר תורה, ומתוך כך זה שילמד מספר תורה שלם, ידע לקיים יותר, כיוון שזכה שיתגלה לו יותר מסודותיה ורזיה, ועליו תוכל השירה להעיד עדות מקיפה יותר ושלמה יותר, ובגלל זה גם צריך לכתוב ספר תורה שלם. וסברה היא שזה שהתירו ליחיד ללמוד מתוך חומש, ולא חייבו גם את היחיד ללמוד רק מתוך ספר תורה שלם, הוא כדי שיוכל בקלות לקיים תמיד מצוות תלמוד תורה, גם בלכתו בדרך, שאינו יכול לשאת אתו ספר תורה שלם, אבל בביתו יהיה לו ספר שלם, וכאשר יגמור את עבודת יומו לשבת עם ספר התורה השלם וללמוד בו בקדושה יתירה. וראה בכסף משנה (הלכות ספר תורה ז, יד) שעל מה שכותב הרמב"ם, שמותר

לכתוב כל ספר לעצמו, אלא שאין לחומשים אלה קדושת ספר תורה, הוא כותב וזה לשונו: ומה שכותב שאין בו קדושת ספר תורה, מדאמרינן שאין קורים בו בציבור, עד כאן, כלומר לפיכך החומש מתקדש רק לקדושת לימוד תורה של יחיד, ולא לקדושת לימוד תורה של ציבור שלם.

כתב הרמ"א (סימן ע"ד סעיף א): שכר לו סופר לכתוב לו ספר תורה או שקנאו והוא היה מוטעה והגיהו, הרי זה כאילו כתבו. אבל לקחו כך ולא הגיה בו דבר, הוי כחוטף מצווה מן השוק, ואינו יוצא בזה. וכתב על זה הט"ז (סוף סעיף קטן א) וזה לשונו: ורמ"א הביא את זה בסמוך, וכתב דמה שאמרו 'כחוטף מצווה מן השוק' היינו דאינו יוצא בזה, והוא נגד דברי רש"י שכתב, דאם לקחה מצווה עבד, ואם כתבה הוי מצווה טפי, עד כאן לשון הט"ז, ומשמע שהט"ז סובר שדברי רש"י הם עיקר. ובשולחן ערוך (סעיף ב): האידנא מצווה לכתוב חומשי תורה ומשנה וגמרא ופירושיהם, ולא ימכרם אם לא ללמוד תורה ולישא אישה. וכתב על זה הט"ז (סעיף קטן ד): כך כתב הטור בשם הרא"ש, ועיין בבית יוסף, דלא בא לפטור אותנו מכתובת ספר תורה, דאדרבה יש לנו לכתוב וללמוד בה, אלא בא לומר שיש מצווה גם בכתובת ספרים אלו. אבל בדרישה חולק עליו וסובר, דאין לנו ללמוד מתוך ספר תורה ולזלזל בכבודם, דדווקא בדורות הראשונים היו מוכרחים לכך, שהיה אסור להם לכתוב דפים דפים אלא כולה בגלילה, וגם היו דורשים קוצי האותיות שבספר התורה, מה שאין כן עכשיו. ועל כן אין לנו מצוות עשה הזאת לכתוב ספר תורה, אלא בכתובת שאר ספרים, עד כאן לשונו. ואף שלפי משמעות הלשון של הרא"ש משמע יותר כדברי הדרישה, מכל מקום נכונים דברי בית יוסף, דאיך נבטל מצוות עשה של "ועתה כתבו לכם" בחילוף הדורות? אבל בש"ל (סעיף קטן ה) כתב על דברי הדרישה וזה לשונו: וכן נראה עיקר כהרא"ש ולא כבית יוסף וב"ח, שכתבו שדעת הרא"ש היא, דוודאי איכא מצוות עשה בכתובת ספר תורה אפילו בזמן הזה, אלא שיש גם כן מצווה לכתוב חומשי התורה (שבהם לומדים כיום תורה שבכתב), ומשנה וש"ס ופירושיהם. ומיהו גם הט"ז ומגיד משנה ריש הלכות ספר תורה נמשכו לדברי הבית יוסף, עד כאן לשון הש"ך. וגם הגר"א בהגהות שם כתב שהעיקר הוא כדברי הט"ז.

וב'שאגת אריה' (סימן ל"ו) מביא דברי הרא"ש והטור ומקשה עליהם, שאם כל עיקרה של מצוות כתיבת ספר תורה היא כדי שיהיה לו ספר ללמוד ממנו, למה אמרו בגמרא, שאף על פי שהניחו לו אבותיו ספר תורה מצווה לכתוב לו משלו, הרי אם המצווה היא בשביל הלימוד, הרי ירש ספר ויש לו ממה ללמוד, ומזה מוכח ודאי שהמצווה לכתוב ספר תורה היא מצווה כשלעצמה ואינה קשורה בלימוד. על קושיא זאת תירץ בערוך השולחן וזה לשונו: אך באמת כשנדקדק בזה אין כאן קושיא כלל, דוודאי מקרא מלא הוא דתכלית הכתיבה היא כדי ללמוד, וכדכתיב 'ולמדה', אלא שהתורה גזרה שהוא בעצמו יכתוב לו מה שהוא חייב ללמוד. ולכן האידנא (הואיל ולדעת הרא"ש והטור עיקר מצוות תלמוד תורה היא ללמוד משנה וגמרא ופירושים) צריך גם בעצמו לקנות משנה וגמרא ופירושים. ועוד כתב בערוך השולחן, שהרא"ש והטור לא סבירא להו כלל הא, דאף על פי שהניחו לו אבותיו ספר תורה מצווה לכתוב לו משלו.

עוד מביא ב'ערוך השולחן' מה שפלפלו האחרונים (הובא בפתחי תשובה סימן ע"ד סעיף קטן ג), במי שכתב ספר תורה לשם קיום מצוות כתיבת ספר תורה והקדיש אותו לבית הכנסת, או שנאבד ממנו, אם חייב לכתוב אחר, וב'ערוך השולחן' תלה דבר זה בכך, שלדעת הרמב"ם שהמצווה היא שהוא יכתוב, ואין מצווה זו קשורה במצוות לימוד תורה, לפי זה יכול להיות, שכיוון שכתב ספר תורה קיים מצוות כתיבה גם אם נאבד ספר התורה ממנו, ואילו לפי דברי הרא"ש והטור שהמצווה היא שיכתוב לו ספר שיהיה ביכולתו ללמוד ממנו כיוון שנאבד לו הספר, ואין לו עתה ספר ללמוד ממנו יהיה חייב לכתוב לו ספר אחר, אלה דברי 'ערוך השולחן'.

אבל לפי מה שכתבנו אנחנו בביאור דברי הרמב"ם, שההוכחה שהתורה רוצה בכתיבת כל התורה היא, מפני שציוותה לכתוב את השירה, שתעיד על כך שהכותבה גם כתב את כל התורה כדי שיוכל ללמוד ממנה ולקיימה כולה, לפי זה ודאי ייתכן שאם כתב ונאבד ספר התורה ממנו יהיה עליו לכתוב לו ספר תורה אחר.

ספר החינוך כותב במצוות כתיבת ספר תורה, וזה לשונו: מצווה לכתוב כל אחד מישראל ספר תורה לעצמו, שנצטוונו להיות לכל איש מישראל ספר תורה... ומי שאינו יודע לכותבו בידו, ישכור מי שיכתבנו לו... משרשי המצווה לפי שידוע בבני אדם שהם עושים כל דבריהם לפי ההכנה הנמצאת להם, ועל כן ציוונו ב"ה להיות לכל אחד מבני ישראל ספר תורה מוכן אצלו שיוכל לקרות בו תמיד, ולא יצטרך ללכת אחריו לבית חברו, למען ילמד ליראה את ה', וידע וישכיל במצוותיו היקרות והחמודות מזהב ומפז רב. ונצטוונו להשתדל בזה כל אחד ואחד מבני ישראל, ואף על פי שהניחו לו אבותיו... עד כאן לשונו. הנה מפורש שלדעתו המצווה היא לכתוב כל אחד ספר תורה, ומי שאינו יודע לכתוב בעצמו ישכור מי שיכתבנו לו, ובכל זאת הוא כותב, שנצטוונו להיות לכל איש מישראל ספר תורה. היינו שאין זאת מצוות כתיבה בלבד, אלא מצווה שיהיה ברשותו ספר תורה מצוי לו תמיד. ובהמשך הוא מסביר עוד שטעם המצווה הוא, כדי שיוכל ללמוד בכל עת שיתפנה, ולא יצטרך ללכת אל שכנו לבקש ממנו את ספר התורה שלו לצורך הלימוד שלו. ויותר מפורש עוד הדבר בדבריו בהמשך: ונוהגת בכל מקום ובכל זמן בזכרים, שהם חייבים בתלמוד תורה, וכמו כן לכתוב אותה, ולא בנקבות. והעובר על זה ולא כתב ספר תורה, אם אפשר לו בשום עניין, ביטל עשה זה ועונשו גדול, כי היא סיבה ללימוד מצוות התורה כמו שאמרנו, עד כאן לשונו, הנה מפורש בדברי החינוך, שעיקר המצווה היא שיהיה לו ספר תורה מצוי תמיד ברשותו, ואף על פי כן הוא אומר שכל אחד חייב לכתוב ספר תורה בעצמו, או לכל הפחות להושיב סופר שיכתוב לו ספר תורה חדש, גם אם ירש ספר תורה מאבותיו. ומתוך שהוא אינו מביא מה שאמרו בגמרא, שמי שקנה ספר תורה ומסתפק בכך הוא כחוטף מצווה מן השוק, קרוב הדבר לומר שדעתו היא כמו שכותב רמ"א, שאין אדם יוצא ידי חובה בספר שהוא קונה. ואף על פי שגם אינו מביא את מה שאמרו, שמי שמתקן את הטעויות בספר שקנה הרי הוא כאילו כתבו, אין מזה הכוח לומר שהוא חולק גם על זה, כי מדבריו נראה שהוא סובר שהמצווה היא שיטרח בכתיבת ספר חדש, כדי שיתוסף עוד ספר תורה על כל ספרי התורה שישנם בעולם, ומזה נוכל בעצמנו לדייק, שאם הוא

קנה ספר פסול והגיה אותו משיבושיו, הרי בזה הוסיף ספר חדש בעולם, שכל זמן שהיה ספר זה בפסולו, כאילו לא היה קיים. ואין זה דומה למי שירש ספר מאבותיו ולא חידש בו שום כשרות.

גם הרמב"ם כותב בספר המצוות כדברי החינוך, שאישה פטורה ממצוות כתיבת ספר תורה. וב'שאגת אריה' טען עליו טענות רבות, והעלה דעתו שגם אישה חייבת במצווה זו. הטענה הראשונה היא שזו איננה מצוות עשה שהזמן גרמה. הטענה השנייה היא, שגם אם מטרת המצווה היא שיהיה בידי כל אדם ספר שיוכל ללמוד בו, למה לא תהא גם אישה חייבת לכתוב לה תורה ללמוד בה כל מה שהיא חייבת לקיים? וכשם שאשה גם מברכת ברכת התורה, מפני שהיא צריכה ללמוד את כל מה שהיא חייבת לקיים, מאותה סיבה תהיה גם חייבת לכתוב לה ספר תורה כדי שתוכל ללמוד בו. וזה לשון 'שאגת אריה': ואי משום שאינן חייבות בהרבה מצוות, אם כן יכולנו לפטור את כל העולם כולו מדין המצווה לכתוב ספר תורה, שהרבה מצוות אינן נוהגות בישראלים אלא בכוהנים, ואפילו בכהן הדיוט אינן נוהגות הרבה מצוות אלא בכהן גדול לבד. והרבה הן מצוות המלך שאינן נוהגות בכל אדם, אלא על כרחינו לאו מלתא היא. אם כן אין לנו טעם לפטור את הנשים ממצווה זו, עד כאן מדברי 'שאגת אריה' לעניין זה. ואמנם דברים אלה כתב רק לרווחא דמילתא. כי מה שהוא אומר על מצוות המלך שאין כל ישראל חייבים בהם, ועל מצוות הכהן הגדול שאין כוהנים הדיוטות חייבים בהם, הרי כל ישראל ראויים למלוכה, ונראה שבדור שלא יהיה שום אדם אחר שיהיה ראוי להיות מלך אלא כהן או לוי, יוכל אותו כהן ולוי להתמנות למלך באופן זמני, ומשה רבנו יוכיח שאפילו ביקש למנות את בנו במקומו (רש"י במדבר טז, כז), על כן בוודאי שהם חייבים ללמד גם את הלכות המלך, וכן יכול גם כל כהן הדיוט להתמנות לכהן גדול, אבל ודאי שאין ישראל ולוי יכולים להיות כוהנים, ולא יהיו לעולם מצווים במצוות כהונה.

גם בזה יש להרהר, שהרי בית דין מצווים להשגיח על שיקימו את כל מה שהם מצווים מדין 'וקידשתו על כרחו' (יבמות פח:), וכן בכל מצוות המקדש הלא כל ישראל מצווים בלאו שלא יקרבו אל המזבח ושלא יעשו כל דבר הקרבה שרק כוהנים כשרים לו, ועל כן הם חייבים ללמוד כל מצוות הכהונה כדי שידעו מה הם אסורים בו, והם גם חייבים לדעת על מה הם חייבים להזהיר את הכוהנים שיעשו כהוגן. ואמנם באישה אי אפשר לומר כן, כי היא ודאי אין לה שום צד חיוב במצוות שהיא פטורה מהן. ויתר על כן שהרי במפורש פטרה אותה התורה מן החובה ללמד את בנה תורה. אבל ודאי הוא שהיא צריכה לדעת כל מה שמוטל עליה לקיים. ומזה יש לנו טענה לחייב אותה שגם היא תכתוב לעצמה ספר תורה שלם, כיוון שאי אפשר שהיא תכתוב רק את הפסוקים המכילים את המצוות שהיא חייבת בהן.

וב'נחל אשכול' מתרץ את קושית ה'שאגת אריה' מברכת התורה, שהאישה מברכת מפני שהיא מצווה ללמוד את המצוות שלה, הוא אומר שאין אישה מברכת על לימוד תורה מתוך חיוב, אלא רק בדרך שהן מברכות על כל מצווה שהזמן גרמה מתוך רשות ולא מתוך חובה. כך גם כותב הגר"א בהגהותיו על אורח חיים (סימן מ"ז). עוד אומר בנחל אשכול שגם במצוות שהאישה חייבת בהן אינה מצווה ללמוד בעצמה מתוך ספר (ראה קידושין כט: שאין אישה מצווה בתלמוד תורה

בעצמה, ושאין האב מצווה ללמד את בתו תורה), ואם יש מי שידריך אותה איך את המצוות, היא תדע לקיים אותן גם בלי שתלמד מתוך ספר, מה שאין כן באיש שהוא חייב בתלמוד תורה בעצמו, ואין הלימוד אצלו הכשר מצווה בלבד ורק כדי שידע לקיים, אלא מצווה עצמה, וכיוון שהוא חייב בלימוד, על כן גם חייבה אותו התורה לכתוב לו את הספר שלו, שממנו ילמד.

ב'ערוך השולחן' ערער על עיקר הדבר, והוא טוען שבכלל אין דעת הרמב"ם לפטור אישה מן המצווה לכתוב ספר תורה. אחרי שהביא את דברי שאגת אריה המצטט מספר המצוות להרמב"ם שאשה פטורה ממצוות כתיבת ספר תורה (סימן ל"ה, הובא בפתחי תשובה סימן ע"ד סעיף קטן ב), הוא כותב וזה לשונו: ואני תמה בזה, דאדרבה מהרמב"ם מבואר להדיא דנשים חייבות בה, שהרי בפנים במניין המצוות בכל מצווה שאינן חייבות כותב להדיא, ומצווה זו אין הנשים חייבות בה. ובמצווה זו לא כתב כן - עיין שם, שמע מינה שחייבות. ובציוני אותיות שבסוף העשין נפלו טעויות רבות, שכתב שיש ששים מצוות הנוהגות בזמן הזה, ואין שם ששים, וכתב שמארבע עשרה מצוות נשים פטורות, ואין שם אלא שתים עשרה (שהן פטורות מהן), ולפי מה שכתבתי דהך מצווה שמונה עשרה (לכתוב ספר תורה שכאילו אישה פטורה ממנה) טעות הוא חסרות שלוש (מצוות מן המספר שנקט הרמב"ם), ובאמת כן הוא שחסרה (כלומר שצריך להחסיר מצווה זו מן המספר שנכתב שם, כי גם אישה חייבת בכתיבת ספר תורה). אבל מצווה ל"ז (להיטמא לקרובים שמתו, שאין הנשים חייבות ליטמא להם) ומצווה פ' (לפדות את הבן שאין האישה חייבת בו) ומצווה רט"ו (למול את הבן, שאשה פטורה ממנו), וכולן הרמב"ם ביארם בפנים, ובציונים לא נמצאו. ולפי זה אדרבה ראיה שגם הרמב"ם סבירא ליה כן (שאמנם אישה חייבת בכתיבת ספר תורה)... אך בסוף דבריו כותב ערוך השולחן שאמנם בספר החינוך מפורש לפטור נשים מכתבת ספר תורה.

והנה בעניי איני יכול להבין את תלונת ערוך השולחן על שהרמב"ם לא כתב במפורש במצווה י"ח - מצוות כתיבת ספר תורה, שאין נשים מצוות בה. והרי בתחילה מנוסחת המצווה הזאת בלשון ברורה כך, שייבן שמצווה זו מוטלת על האיש ולא על האישה. וזה לשונו: מצווה י"ח, היא שצונו שיהיה כל איש ממנו כותב ספר תורה לעצמו, עד כאן. הנה הוא כותב מפורש 'איש' ולא 'אישה'. וכן הוא גם בספר הי"ד (הלכות ספר תורה ז, א): מצוות עשה על כל איש ואיש מישראל לכתוב ספר תורה לעצמו, כתב וכפל 'על כל איש ואיש', אולי כדי להדגיש 'איש' ולא 'אישה'. אלא שלשון הטור ביורה דעה (סימן ע"ד) הוא: מצוות עשה על כל אדם מישראל שיכתוב לו ספר תורה, עד כאן, שינה לכתוב 'אדם'... אולי מתוך כוונה לכלול גם אישה בחיוב זה, ומרן בשולחן ערוך שהעתיק את לשון הרמב"ם: מצוות עשה על כל איש מישראל לכתוב לו ספר תורה, עד כאן, אולי משום שהבין שגם הטור לא בא לחייב את הנשים במצווה זו, כי אילו הבין את דברי הטור כך שהוא בא לחלוק על הרמב"ם בזה, היה בבית יוסף נכנס לדון בכך. ולהלן (בסעיף ב') בשולחן ערוך כותב מרן: האידנא מצווה לכתוב חומשי תורה ומשנה וגמרא ופירושיהם, עד כאן. ולפי זה ודאי שהמצווה מוטלת על אנשים ולא על נשים, כי כבר לימדנו מרן בהלכות תלמוד תורה (רמ"ו, ו) וזה לשונו: ואף על פי שיש לה שכר, צו חז"ל שלא ילמד אדם את בתו תורה... אמרו חכמים, כל המלמד את בתו

תורה כאילו מלמדה תפלות. במה דברים אמורים, בתורה שבעל פה... עד כאן. על כן ודאי מתקבל על הדעת שמרן יפטור את האישה גם מן המצווה לכתוב לעצמה ספר תורה.

במנחת חינוך העלה טעם נוסף לפטור אישה מן המצווה לכתוב ספר תורה. כי הנה הגמרא פוסלת אישה לכתוב ספר תורה (גיטין מה:), והלא עיקר המצווה היא שכל אדם יכתוב לו בעצמו את ספר התורה שלו, וזה שאחרים כותבים למי שאינו יודע בעצמו לכתוב הוא רק מדין שליחות, והלא כל מי שאינו יכול לעשות את המעשה בעצמו, גם לא יוכל למנות שליח למעשה ההוא. ומכאן יוצא בהכרח שהאישה פטורה לגמרי מן המצווה. והנה הוא מניח בתחילה שאשה פסולה לכתוב ומזה הוא מגיע לידי מסקנה שהיא בהכרח גם פטורה מן המצווה. אבל לכאורה נראה מן הגמרא שהיא נוקטת בדרך ההפוכה, שלא מי שפסול לכתוב הוא ממילא נפטר מן המצווה, מפני שאין לו היכולת לקיים אותה, אלא להיפך, מי שפטור מן המצווה הוא גם פסול לכתוב ספר תורה. כי הנה את הפסול לכתוב תפילין למדו מ'וקשרתם - וכתבתם' שמי שאינו בקשירה אינו בכתובה, ועל כן אישה כיוון שאינה חייבת בתפילין פסולה לכתוב אותם. אלא שהגמרא צירפה לזה שהיא גם פסולה לכתוב ספר תורה ומזוזה. ובתוספות ר"ד (שם) הקשה וזה לשונו: ספר תורה תפילין ומזוזות שכתבו אפיקורוס עכו"ם... ואשה... פסולים, שנאמר: וקשרתם - וכתבתם, כל שישנו בקשירה ישנו בכתובה. ואף על גב דאישה חייבת במזוזה, כדתנן בברכות (כ:): 'וחייבים במזוזה', כיוון דאינה רשאית לכתוב תורה ותפילין, וכל שפסול לזה פסול לזה, עד כאן לשונו. הנה הוקשה לו במזוזה מה הטעם לפסול אישה שחייבת במזוזה לכתוב אותה, ולא הוקשה לו מספר תורה. מזה נראה סובר שטעם הפסול של אישה בכתובת ספר תורה הוא כטעם הפסול שלה לכתוב תפילין, היינו מפני שהיא פטורה מן המצווה, וזהו מה שנלמד ממצוות תפילין שבה כתבה התורה 'וקשרתם - וכתבתם', ומתפילין נלמד בבניין אב גם על ספר תורה. ואלה גם דברי רבנו תם (גיטין מה: תוספות דיבור המתחיל 'כל שישנו בקשירה'): מכאן אומר רבנו תם דאין אישה אוגדת לולב ועושה ציצית כיוון דלא מיפקדא, עד כאן. למד רבנו תם בנין אב גם על לולב וציצית שכל מי שאינו מצווה על המצווה אינו יכול להכין את חפץ המצווה.

אבל אין בדברי רבנו תם הסבר למה תהא אישה גם פסולה לכתוב מזוזות, והלא היא חייבת במצווה זו. ובתוספות מקשים שם על דברי רבנו תם, וזה לשונו: ואין נראה, דהא מדפסלינן בריש התכלת (מנחות מב:): ציצית בעכו"ם דדריש 'בני ישראל ועשו - ולא בעכו"ם' מכלל דאשה כשרה, ואמרין נמי 'סוכת גנב'ך (ג'זיים נ'שים ב'המה כ'ותים) כשרה' בפרק קמא דסוכה (ח:), ודווקא בספר תורה ותפילין ומזוזות דכתיב 'וקשרתם - וכתבתם' דרשינן הכי, עד כאן בתוספות. אבל גם הם לא הסבירו, מדוע אישה פסולה גם בספר תורה וגם במזוזה. וברא"ש אחרי שהעתיק את כל דברי התוספות שדחו את דברי רבנו תם, הוסיף וזה לשונו: דדווקא ספר תורה הוא דילפינן מתפילין ומזוזה, דכתיבה מכתובה ילפינן, אבל בשאר מצוות לא, עד כאן לשונו. וזה לשון הר"ן על הר"ף: וכל הני הואיל וליתניהו בקשירה ליתניהו נמי בכתובת תפילין ומזוזות דמשתעי בהו קרא, וכל שכן בספר תורה דהא קדיש טפי מינייהו, עד כאן. נראה מדברי הרא"ש והר"ן שהדרשה מ'וקשרתם - וכתבתם' מעיקרה נאמרה לא לתפילין בלבד אלא לתפילין ומזוזה ביחד, ומהם נלמד לספר תורה.

ומעתה יש לנו שלושה הסברים לפסולה של אישה לכתיבת ספר תורה. לפי תוספות רי"ד (ואולי זו גם שיטת רבנו תם וכל מי שפוטר אישה ממצוות כתיבת ספר תורה) הטעם יהיה שמפני שהיא פטורה מן המצווה על כן היא גם פסולה לעסוק בה, ולדעת הרא"ש הוא מבניין אב שלומדים כתיבה מכתובה לפסול את כל הפסולים לכל כתיבת מצווה בין אם הם חייבים באותה מצווה ובין אם הם פטורים ממנה, ולדעת הר"ן הטעם הוא שהתורה פסלה אותם מכתובה של קדושה, ומתוך שפסלה אותם לכתיבת קדושת תפילין ומזוזות, כל שכן שפסלה אותם מכתבת ספר תורה, 'דהא קדיש טפי'. על פי זה נוכל לומר כדברי המנחת חינוך, שנקודת המוצא היא שהאישה אינה יכולה לכתוב את התורה, ועל כן הואיל ועיקר המצווה היא שכל אדם יכתוב לעצמו את ספר התורה שלו, וכיוון שכתבתה פסולה, לפיכך אינה מחויבת במצווה זו. כל זה אמור לפי דברי הרמ"א שזה שקונה ספר תורה אינו יוצא ידי חובתו במצווה זו, ושמע מינה שהמצווה היא לכתוב ספר תורה, אבל אם נקבל שמי שקונה ספר תורה גם הוא מקיים את המצווה, כי כל המצווה היא שיהיה לו ספר שלו, אז נפטור אישה רק מפני שהתורה במפורש שפטרה אותה מתלמוד תורה, שהיא אין עליה מצווה מפורשת לעסוק בתלמוד תורה והיא גם אינה חייבת ללמד את בנה תורה, אז ממילא היא פטורה מלקנות לעצמה ספר תורה, והחוב המוטל עליה הוא לשמוע מאחרים וללמוד מפיהם כל מה שהיא מחויבת לקיים ממצוות התורה.

אחרי מה שנאמר כאן על מצוות כתיבת ספר תורה, שעיקרה היא כדי שיהיה ספר ללמוד ממנו, אגב זה יש לשאול מדוע לא הטילו חכמים גם חובה על כל יחיד ויחיד לכתוב לו מגילה לעצמו. וכן יש לשאול, כהפוסקים הזכירו שבזמן הזה יש חיוב על כל אדם לכתוב לו משנה וגמרא ופוסקים, כדי שיהיו לו הספרים ללמוד מהם, למה לא אמרו גם כן שיש חיוב על כל אחד לכתוב לו מגילה? ושמה הטעם הוא שעיקר קריאת המגילה ניתקנה שתהיה בציבור משום פרסומי ניסא, ואין ציבור עני ובוודאי בכל ציבור תמצא מגילה, על כן לא חשו לתקן גם חיוב כתיבת המגילה על כל אחד, והשאירו את הכתיבה שתהיה רק בגדר של הכשר מצווה, ולא עשו אותה מצווה ממש, ואילו לימוד תורה בעיקרה היא מצווה של יחיד הלומד מרבו שלא בציבור, וקריאת התורה בציבור אינה אלא תקנת חכמים.

מצווה על המלך שיהיו לו שני ספרי תורה. וזה לשון הרמב"ם (הלכות ספר תורה פרק ז, ב-ג): והמלך מצווה עליו לכתוב ספר תורה אחד לעצמו לשם המלך, יתר על ספר שיהיה לו כשהוא הדיוט. שנאמר: "והיה בשבתו על כיסא ממלכתו, וכתב לו את משנה התורה הזאת", ומגיהים אותו מספר העזרה על פי בית דין הגדול. זה שהיה לו כשהוא הדיוט מניחו בבית גנזיו, והוא עמו, מסב והוא כנגדו, שנאמר: "והיתה עמו וקרא בו כל ימי חייו". לא היה לו ספר תורה קודם שימלוך, צריך לכתוב לו אחר שימלוך שני ספרי תורה, אחד מניחו בבית גנזיו, והשני יהיה עמו תמיד, לא יסור מעמו אלא בלילה בלבד, וכשיכנס לבית המרחץ או לבית הכיסא או לישון על מיטתו, עד כאן. מדבריו אפשר ללמוד, שהספר הזה שהיה לו כשהוא היה הדיוט שייך לו בבעלות פרטית, וזה שכתב

בהיותו מלך, הוא הספר המלכותי, לפיכך אינו בבעלותו הפרטית אלא שייך לממלכה. יותר ברור הדבר אולי בלשון ספר החינוך. ודה לשונו: שיכתוב המלך ספר שני לעצמו, שמצווה על המלך שיהיה (שימלך) על ישראל, שיכתוב ספר תורה מיוחד לו מצד המלוכה, שיהיה עמו תמיד ויקרא בו, מלבד ספר תורה אחר שמצווה עליו לכתוב ככל אחד מישראל, עד כאן. שינה מלשון הרמב"ם שכתב: "והמלך מצווה עליו לכתוב ספר תורה אחד לעצמו לשם המלך, יתר על ספר שיהיה לו כשהוא הדיוט", והוא כותב: "ספר תורה מיוחד לו מצד המלוכה". בזה יהא מובן יותר מה שהרמב"ם והחינוך כותבים, שעל הספר השני הזה הקפידה התורה שכתבו אותו לשם המלך ושיגיהו אותו מספר העזרה על פי בית דין הגדול. כי כל ענייני המלך צריכים להיעשות על פי הסנהדרין הגדולה. ולכאורה גם אפשר לומר שכשם שבגדי הכהונה שבהם מקריבים קרבנות הציבור נעשים משל הקדש והם רכוש הקדש (הלכות כלי המקדש פרק ח, ז), ובוודאי אין ליורשים בהם זכות ירושה, כך גם ספר תורה זה שנכתב לשם "המלך" הוא רכוש הממלכה ואינו רכושו של המלך, ואין ליורשיו בספר תורה זה זכות ירושה.

ובגמרא (סנהדרין כא:): עושה אותה כמין קמיע ותולה בזרועו, שנאמר: "ויתי ה' לנגדי תמיד, כי מימיני בל אמוט". הרמב"ם השמיט דבר זה, וראה בכסף משנה (הלכות ספר תורה פרק ז, ג, והלכות מלכים פרק ג, א) שתמה על ההשמטה. והרדב"ז והלחם משנה תירצו, שהרמב"ם סובר ש"קמיע" לאו דווקא, והלחם משנה דייק כך גם מן המשנה אך המהרש"ל שם מחק מלים אלה מן הגירסה, ולדעתו צריך לומר שהרמב"ם לא גרס אותן בגמרא. וראה בשמואל ב (פרק א, י) בגר העמלקי שהוריד את הנזר והאצעה משאול המת והביאם אל דוד, שתרגום יונתן ואחריו גם רש"י מפרשים "אצעה" תפילין של יד. ונראה שגם הם סוברים שאין ספר התורה קשור על זרועו של המלך. על פי הגירסה שלנו בגמרא נוכל לפרש ש"אצעה" זוהי ספר התורה שעל זרועו, והעמלקי הביא את התורה יחד עם הנזר אל דוד כדי לומר לו, שכעת אחרי ששאול מת, דוד הוא המלך, ולו שייכים גם הכתר וגם ספר התורה של שאול, ולא ליורשיו של שאול, כי אלה אינם רכוש הפרטי של המלך המת, אלא אביזרי מלוכה והם שייכים לאוצר המלוכה.

"שום תשים עליך מלך - מלך ולא מלכה". ומה אם עברו ישראל על כך והמליכו עליהם מלכה, מה דינה לעניין "לא ירבה לו סוסים" ולעניין "וכסף וזהב לא ירבה לו מאוד"? ומה דינה לעניין כתיבת שני ספרי תורה? שמא נאמר, שאמנם כל אישה אינה חייבת בעצמה ללמוד תורה, מפני שאביה ובעלה הם המלמדים אותה את הדרך אשר תלך בה ואת המעשה אשר תעשה, ועל כן היא פטורה מכתובת ספר תורה לעצמה, כי איננה זקוקה לקרוא בעצמה בספר התורה לשם לימוד, ומספיק לה מה שהיא שומעת בקריאת התורה מפי החזן הקורא, וכמו שגם אמרו חז"ל במצוות הקהל (חגיגה ג): אנשים באים ללמוד, נשים באות לשמוע. כלומר האישה לומדת את הכל באמצעות השפעת הסביבה שבתוכה היא חיה, והשמיעה בלבד מספיקה לה כדי שתתחנך לקיום כל מצוותיה. לפי זה מלכה המולכת והמושלת, כיוון שהיא צריכה להיות המחנכת והמוליכה את כל העם, ודאי שהיא חייבת בלימוד, ועל כן מן הסברה הוא שתהיה חייבת לכתוב לה ספר תורה על שם המלוכה, והיא תהיה גם חייבת לקרוא בו וללמוד ממנו. וזה לשון ספר החינוך במצוותו של המלך שיכתוב לו ספר

## הרב שלמה מן ההר זצ"ל

תורה שני על שם המלוכה: ... משורשי המצווה, לפי שהמלך ברשות עצמו לא יעציבהו אדם על מעשיו ולא יגער בו, ובשבט פיו יכה ארצו, ורוח פיו ימית את מי שירצה בכל עמו, על כן באמת הוא צריך שמירה גדולה, וזיכרון טוב שיעמוד נגדו (מולו) שיביט אליו תמיד, למען יכבוש את יצרו ויטה את לבו אל יוצרו. וזהו שאמרו חז"ל: יוצא למלחמה וספר תורה עימו, מסב לאכול והוא כנגדו, עד כאן.

יהי רצון שנזכה לראות בימינו בקרוב מלך ישראל יושב על כסאו, צדיק כדוד וכחזקיהו, וכיאשיהו - רוח אבינו משיח ה', על כיסאם לא ישב זר ולא ינחלו עוד אחרים את כבודם, כי בשם קודשו נשבע לדוד שלא יכבה נרו לעולם ועד.

אמן, כן יהי רצון.